

Szöke Melinda

A HAMIS OKLEVELEK A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK SZEMSZÖGÉBŐL*

Bevezetés

A 11. századból eredeti formában négy hiteles oklevelünk maradt fenn: 1. a Tihanyi alapítólevél,¹ 2. A pannonhalmi apátság javainak (birtokainak, szolgálónépeinek, könyveinek és kincseinek) Szent László-kori összeírása,² 3. Guden adománya a veszprémi székesegyház számára³ és 4. Dávid hercege a tihanyi apátság részére.⁴ Ezek mellett a 11. századhoz köthető magyarországi oklevelek nagy része (későbbi korokban keletkezett) másolatban maradt fenn. A magyar írásbeliség e korai időszakra datált okleveleinek egy másik jelentős részéről pedig – az erősödő kritikai szemléletnek is köszönhetően⁵ – bizonyosodott be, hogy valójában nem is a 11. században, hanem később, akár évszázadokkal később állították ki őket. Györffy György két kötetesre tervezett, a korai oklevelek kritikai szövegkiadását tartalmazó munkájának első része 157 darab 1000 és 1131 között keletkezett, illetőleg ekkorra datált hazai kiadású és külföldi (például horvátországi, dalmáciai), de magyar vonatkozású oklevelet vesz sorra.⁶ Ezek közül 115 oklevél tartozik a 11. századhoz. Ez tehát azt jelenti, hogy a Magyar Királyság első évszázadának ma ismert magyar

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* (a továbbiakban: DHA I.) Redidit Györffy György. Bp. 1992. 144–152.; *Szentgyörgyi Rudolf: A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Bp. 2014. 58–63.

² DHA I. 295–301.

³ Uo. 225–226.

⁴ Uo. 264–265.

⁵ A 19. század vége óta van jelen ezen a tudományterületen a kritikai szemlélet (lásd pl. *Fejérfataky László: A pannonhalmi apátság alapító oklevele.* Bp. 1878.; *Uő: Kálmán király oklevelei.* Bp. 1892.; *Uő: Oklevelek II. István király korából.* Bp. 1895.; *Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* Bp. 1902.; *Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I.* Bp. 1923.; *Uő: Szent István király oklevelei.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 133–202.). Ennek ellenére az első kritikai oklevéltár megjelenésére sokáig kellett várni. A Magyar Tudományos Akadémia a 20. század közepén tervezte el egy ilyen kiadvány megjelentetését. Vö. *Györffy György: Diplomata Hungarica Antiquissima. Történelmi Szemle 3.* (1960) 525., DHA I. 5., de csak évtizedekkel később, 1992-ben jelent meg Györffy György szerkesztésében a *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete.

⁶ DHA I. A Függelékben további 15 olyan oklevél található, amelyek e körbe tartozása kronológiai okok miatt bizonytalan.

(vonatkozású) okleveleinek kevesebb mint 4%-át teszik ki azok a hiteles oklevelek, amelyek eredeti, egy évezreddel ezelőtti formájukban őrződtek meg. Ez a kedvezőtlen forrásadottság teszi indokolttá, hogy az említett négy oklevél mellett a korszak nem hiteles, illetve nem eredeti okleveleinek a szövegeire is ráirányítsuk a figyelmünket, és azokat lehetőség szerint szintén bevonjuk a kutatásainkba.

A diplomatikában fennmaradási formájuk és valóságtartalmuk alapján csoportosítják az okleveleket. Fennmaradása alapján lehet egy oklevél eredeti (*originale*), másolat (*copia*) vagy fogalmazvány (*minuta*). Egy időben azonos szöveggel két vagy több eredeti oklevél is készülhetett. A másolatok lehetnek hitelesek (*copia authentica*), ez esetben a másolat készítője szavatolja az átírt oklevél hitelét, vagy egyszerű másolatok (*copia simplex*). A szöveg visszaadása szerint vannak teljes és részleges másolatok. Ezek mellett a magyarországi középkori oklevélírói gyakorlatban az is bevett szokásnak számított, hogy nem szó szerint, hanem csupán tartalmi átírásban közölték a korábbi oklevélszövegeket. A másolt iratok sokszor nem önállóan, hanem egy-egy gyűjtemény részeként maradtak fenn.⁷ Valóságtartalom alapján a diplomatika hiteles⁸ és hamis okleveleket különböztet meg.⁹

A nyelvtörténeti kutatásokban a nem eredeti és a nem hiteles forrásokat összefoglalóan *bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek* nevezzük.¹⁰ Ez az elnevezés nem azonos a diplomatikában használt *gyanús* vagy *kétes hitelű oklevél* terminussal, ott ugyanis azokra az oklevelekre használják ezeket a megnevezéseket, amelyek külső megjelenési formájával kapcsolatban vagy egyes részeinek tartalmát illetően kételyek támadtak, de a hamisítás egyértelműen nem bizonyítható.¹¹ A *bizonytalan kronológiai státuszú oklevél* terminus azt jelenti tehát, hogy a másolatban fennmaradt hiteles oklevelek helyneveinek az időhöz kötése éppúgy bizonytalan, mint a hamis oklevelek tulajdonneveinek nyelvi értékelése. A másolás, átírás alkalmával a lejegyzett szöveg módosításokon eshetett át, de minthogy a módosítás nem volt kötelezően elvégzendő feladat, nehéz eldönteni, hogy mely nyelvi elemek tartoznak az eredeti oklevél

⁷ A *chartularium* egy-egy intézmény fontos okleveleit, a *registrum* pedig egy-egy oklevéladóhoz köthető iratok másolatait tartalmazza. A *formularium* típusok szerinti tematikus csoportosításban őrizte meg az oklevelek másolatait. A *chartularium* alapvetően az oklevél őrzésére, a *registrum* pedig emellett az ellenőrzésére és az újbóli kiadására jött létre. A *formularium* gyakorlati célja az oklevél-fogalmazóknak való segítségnyújtás volt. Vö. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 246.; *Solymosi László*: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2001. 155.; *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp. 2006. 11.

⁸ A magyar oklevéltani szakirodalomban a *hiteles oklevél* kifejezés mellett a *valódi oklevél* és az *igazi oklevél* megnevezés is használatos. Vö. *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 3.

⁹ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 1–8., 244–249.; *Érszegi Géza*: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István. Bp. 1986. 13–14.; *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 153–157.; *Uő*: Írásbeliség i. m. 9–13.

¹⁰ *Szöke Melinda*: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (A Magyar Névtárhívum Kiadványai 33.) Debrecen 2015. 16.

¹¹ *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 157.

megírásának a korához, és melyek az átíráséhoz.¹² Megítélésem szerint a hamis oklevelek esetében is hasonló helyzettel állunk szemben, mert hiába tudjuk egy oklevélről, hogy azt a 13. században jegyezték le a 11. század helyett, mégsem köthetjük a bennük szereplő nyelvi elemek mindegyikét a későbbi századhoz. Az oklevél-hamisítóknak vélhetően az volt a céljuk, hogy az évszázadokkal később kiállított oklevelek is jól illeszkedjenek a hamisított kor (hiteles) oklevelei közé, ezért a hamis oklevél tárgyában korábban már kiadott okleveleket forrásként használták fel.¹³ A mintakövetés a magyar nyelvi elemek lejegyzésében is megmutatkozik, ekképpen általában a hamis oklevelek szövegeiben is legalább két kor nyelvi arculata lelhető fel.¹⁴

Az oklevelek tulajdonneveinek összegyűjtése

A helynevek iránti érdeklődéssel szinte egy időben jelentkezett az igény a középkori magyar oklevelek tulajdonneveinek (közte helyneveinek) a megismerésére, szótári formában való megjelentetésére.¹⁵ Az okleveles forrásokra támaszkodó szótárak szerkesztői az eredeti formában megőrződött hiteles okleveleink magyar nyelvi anyaga mellett többnyire a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek szövegeiben feltűnő tulajdonneveket is közre kívánták adni, és ezt a gyakorlatot követik a modern kori szótárak szerkesztői is.¹⁶ Horváth István – Teleki József vélekedését erősítve, aki az elsők között szolt amellett, hogy a helyneveknek is van helye a szótárakban¹⁷ – azt emeli ki, hogy egy tökéletes magyar szótár nem nélkülözheti a legrégebbi okleveleink magyar nyelvű szavait.¹⁸

Két évtized múlva a későbbi egyháztörténész Révész Imre az *Új Magyar Múzeum* lapjain az első jelentős helynévgyűjtemény közlésébe fogott bele.¹⁹

¹² Legutóbb Kenyhercz Róbert foglalkozott az átírási gyakorlat nyelvtörténeti vonatkozásaival. Vö. *Kenyhercz Róbert: A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* (2016) 7–44.

¹³ *Knieszsa István: A magyar helyesírás a tatárjárásig, Magyar Nyelv 24.* (1928) 190.; *Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs 1929. XXV.

¹⁴ *Szőke Melinda: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* (2016) 45–57., itt: 53–54.

¹⁵ A magyar helynévkutatás 19. századi kezdeteit részletesen tárgyalja *Szabó T. Attila: A magyar helynévkutatás a XIX. században.* Kolozsvár 1944.

¹⁶ *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. Hoffmann István. Debrecen 2005.; *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.* Szerk. Hoffmann István et al. I. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen 1997., II. Doboka–Győr vármegye. Debrecen 1999., III. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen 2012., IV. Liptó–Pilis vármegye. Debrecen 2017.

¹⁷ *Teleki József: Egy tökéletes magyar szótár' elrendelgetése, készítése módja.* In: *Jutalom feleletek a magyar nyelvről, a Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire II.* Kiadta Horváth István. Pest 1821. 18.; *Szabó T. A.: Helynévkutatás i. m.* 182–183.

¹⁸ *Horváth István: Magyar Szótár Gyökérrenddel és Deákozattal. Tudományos Gyűjtemény 5.* (1833) 111.

¹⁹ *Révész Imre: Magyar helynevek I–III. Új Magyar Múzeum 1.* (1850–1851) 510–513., 2. (1851–1852) 151–164. és 310–315.

Szótárában mintegy 2000 helynevet szerepeltetett, amelyeket lokalizálni is igyekezett.²⁰ Révész a korabeli helynevek gyűjtésén túl fontosnak tartotta az oklevelek helyneveinek a számbavételét is. Véleményét arra alapozta, hogy csak Szent István okleveleiben mintegy 270 különböző helynév lelhető fel, mégsem foglalkozott eddig senki ezekkel a nyelvemlékekkel. Nyelvészeti elemzésük mellett érdemesnek tartotta a szórványok összegyűjtését és szótárszerű kiadását is „minden egyéb helynevekkel együtt”.²¹ A korabeli és történeti helynevekre vonatkozó nagyszabású tervei ugyan nem valósultak meg, munkásságának jelentőségét jól mutatja azonban az a körülmény, hogy 1853-ban a helynevek országos gyűjtéséről szóló indítványát előterjesztette a Magyar Tudományos Akadémia, és még ugyanabban az évben az *Új Magyar Muzeum* mellett – a szélesebb körű tájékoztatás érdekében – különféle napilapokban (például *Pesti Napló*, *Budapesti Hírlap*) is megjelent a felhívás.²²

Jerney János volt az, aki elsőként jelentős mennyiségű helynevet gyűjtött össze a középkori oklevelekből, az ő munkájáról ezért részletesebben kell szólnunk.²³ A szerző az 1001 és 1301 között íródott eredeti oklevelekre, illetőleg átiratokra támaszkodott, és a nyomtatásban addig megjelent, valamint magángyűjtemények és levéltárak irataiból kihalászott szavakat („hely-, határ-, vidék-, hegy-, völgy-, erdő-, folyó-, család-, személy-, hivatal-, eszköz- `s egyéb ide vonatkozó, bármi-részben magyar szóértelmet tartalmazó neveket és szólásformákat”²⁴) mintegy 5000 szócikkbe rendezte össze. A saját korához képest is korszerűtlen feldolgozás következtében azonban a nagy mennyiségű magyar szót felsorakoztató szótár nem került be a gyakran forgatott nyelvtörténeti szakkönyvek sorába. A szótár egyik legnagyobb hibája a filológiai hiányos adatközlés. Az egyes adatoknál például csak az oklevél keletkezési ideje van feltüntetve, az oklevél lelőhelyéről nem kapunk semmilyen információt. Jerney véleménye szerint ennek jelzése céltalanul növelte volna többszörösére munkája terjedelmét.²⁵ A hiányosságokon túl a pontatlanság ugyancsak megnehezíti a szótár használatát. A *Keskeny* nevű víz például a Garamszentbenedeki oklevélben *Kesekun* formában jelenik meg,²⁶ míg Jerneynél ugyanez *Keleköny* címszó alatt *Kelekun* alakban szerepel.²⁷ Mentségére szolgál egyrészt az, hogy a helynevek lejegyzésében megmutató pontatlanságok jelentős része vélhetően leginkább az általa felhasznált forrásokból származik,

²⁰ Vö. Révész Imre: A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. *Új Magyar Muzeum* 3. (1853) 80.

²¹ Uo.

²² A felhívás szövegét lásd Szabó T. A.: Helynévkutatás i. m. 252–255.

²³ Jerney János: Magyar nyelv-kincsek Árpádék korszakából. Pest 1854.

²⁴ Uo. V.

²⁵ Uo. VI.

²⁶ DHA I. 205., 216.

²⁷ Jerney J.: Nyelv-kincsek i. m. 67.

másrészt pedig az, hogy munkáját „zsenge kezdet”-nek nevezve annak tökéletesítését és gyarapítását ön maga számára is feladatul tűzte ki.²⁸

A Fejér György nevével fémjelzett Codex Diplomaticus²⁹ volt az első nyomtatásban is megjelent, sok oklevelet magába foglaló forráskiadás,³⁰ alapvetően tehát Jerney János is erre a munkára támaszkodhatott szótárának összeállításakor. Ebben az oklevéltárban kétszer olvasható a Garamszentbenedeki oklevél szövege.³¹ Az első kötetbeli közlés az oklevél 1570. évi másolata³² alapján készült. A 16. századi iratban is *Kelekun* forma található a megfelelő helyen, tehát a tévesztés nem Jerneytől, de nem is a Codex Diplomaticusból, hanem még korábbról eredeztethető.

Az oklevelek mint nyelvemlékek

A nagy mennyiségű (hiteles és hamis oklevelekből, eredeti és másolati példányokból származó) adatot felvonultató szótárak mellett a nyelvtudomány az előző századokban a bizonytalan nyelvtörténeti státuszú oklevelekre mint nyelvemlékekre kevés figyelmet fordított, pedig „amikor a források szerepéről szólnak, természetesen nemcsak a vizsgálatainkhoz felhasználható névadatok egyre nagyobb mennyiségének az elérhetőségét kell hangsúlyoznunk, hanem az a kíváncsóság is legalább ilyen súllyal esik latba, hogy az egyes, a névkutatásban, illetőleg szélesebb értelemben a történeti nyelvészetben kiemelt szerepű nyelvemlékek mint a nyelv- és névtörténet forrásai alapos, korszerű szemléletű, a modern tudományosság követelményeinek is messzemenően megfelelő feldolgozásban részesüljenek”.³³

A nyelvemlékeinket bemutató összefoglaló munkákat kézbe véve azt tapasztaljuk, hogy a nyelvtörténetírás a 19. század végén még az első szövegemlékünkkel, a Halotti beszéddel indult. Amikor Zolnai Gyula az 1892-es akadémiai felhívásra elkészítette a könyvnyomtatás koráig keletkezett nyelvemlékeinkről szóló könyvét, akkor megemlíttette ugyan, hogy a Halotti beszéd kora előtt, a

²⁸ Uo. X.

²⁹ *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. (in 43. vol.) (a továbbiakban: CD) Budae 1829–1844. A tizenöt éven keresztül készülő 43 kötetnyi gyűjtemény nyomtatásban korábban már megjelent oklevelek újraközlését tartalmazza, illetőleg nagyobb részben a 17–18. századi átiratokra támaszkodik.

³⁰ A 18. és 19. századi nagy oklevélgyűjtemények történetének összefoglalását lásd *Szentgyörgyi Rudolf*: Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről. Helynévtörténeti Tanulmányok 9. (2013) 77–88.; *Uő*: Tihanyi apátság alapítólevele i. m. 29–31. Vö. *Tóth András*: „Holt” kéziratgyűjteményeink élete. Magyar Könyvszemle 74. (1958) 42–50.

³¹ CD I. 428–439., II. 67–80. Az oklevél második közlése a Collectio Hevenesiana nyomán készült, és *Kerekun* alakban tűnik fel benne a fentebbi víznév. Lásd Egyetemi Könyvtár. Kéziratok Gyűjtemény. Collectio Hevenesiana.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 278 996.

³³ *Tóth Valéria*: Történeti helynévkutatás. In: Magyar névkutatás a 21. század elején. Szerk. Farkas Tamás et al. Bp. 2015. 166.

11–12. századi okleveleinkben is sok tulajdonnévvel és közszóval találkozunk, „melyekben szavaink legrégebb alakja és jelentése van megőrizve”, de néhány példával le is zárja a tárgyalásukat, és a terjedelmes munkájának további részében csak a szövegelemlékeknek szenteli a figyelmét.³⁴ A csaknem egy évtizeddel később, azonos címmel megjelentetett tanulmányában a korábbi kutatásait kiegészítve a nyelvemlék-ismertetési között már a Tihanyi alapítólevél, illetőleg más szórványemlékek, mint a Váradai regestrum, valamint Anonymus és Kézai Gesta Hungarorum című munkája is helyet kapott.³⁵

A szórványemlékek fontosságának – az első hiteles és eredeti formájában fennmaradt oklevelünkkel történő – hangsúlyozása vélhetően Szamota István kutatásainak a hatását mutatja. Zolnai egyrészt ebben az időszakban egészíti ki és szerkeszti kötetét Szamotának az oklevelek magyar nyelvű szavaira vonatkozó gyűjtését,³⁶ másrészt pedig 1895-ben jelent meg Szamotának az a tanulmánya, amely fordulópont a magyar nyelvtörténetírásban: ez az első olyan munka ugyanis, amely egy szórványemlék szórványait elemzi nyelvészeti szempontok alapján.³⁷ A Tihanyi alapítólevél közszóként is létező (ugyanaz volt a Magyar Oklevélszótár szervező elve is) magyar lexémáit sorba rendezve egyúttal azt is jelzi, hogy „a magyar nyelvtörténetet 1055-tel vagyis a tihanyi apátság alapítólevelével kell kezdenünk, mert ez a legrégebb egykorú és hiteles oklevelünk, egyszersmind nyelvemlékünk is”.³⁸

Jakubovich Emilnek és Pais Dezsőnek a tanulmányozásra váró nyelvemlékeink szövegeit közrebocsátó közleményében az eddigieknél sokkal nagyobb hangsúllyal jelennek meg az oklevelek: például a Tihanyi alapítólevél, a Veszprémvölgyi apácák adománylevele, a Dömösi prépostság adománylevele vagy a Tihanyi öszszeírás stb.³⁹ A szövegközlések mellett a kötet függeléke is a szórványemlékek forrásértékére hívja fel a figyelmet, itt ugyanis azt a 72 oklevelet sorolják fel a szerzők, amelyek 1200 előtt keletkeztek, és eredetiben vagy azonos korú másolatban maradtak fenn.⁴⁰ Az Ó-magyar olvasókönyv után megjelent nyelvemlékeket bemutató munkákban már megtalálható az olvasókönyvben példaként említett szórványemlékek rövid bemutatása is.⁴¹

³⁴ *Zolnai Gyula*: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1894. 23.

³⁵ Vö. *Zolnai Gyula*: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Magyar Nyelv 1. (1905) 29–36., 71–78., 115–122.

³⁶ Magyar oklevélszótár. Szerk. Szamota István et al. Bp. 1902–1906.

³⁷ *Szamota István*: A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. Nyelvtudományi Közlemények 25. (1895) 129–167.

³⁸ Uo. 131.

³⁹ *Jakubovich E. – Pais D.*: *Olvasókönyv i. m. XXXVII.*

⁴⁰ Uo. 291–301.

⁴¹ *Szabó Dénes*: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959.; *Molnár József – Simon Györgyi*: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1977.; *Dömötör Adrienne*: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig*. Bp. 2006.

Az Árpád-kori okleveleink rendszeres nyelvészeti szempontú elemzéseire rátérve főként a korábban már emlegetett oklevelekről kell ismét szólnunk. Ez az egyezés nem meglepő, hiszen a nyelvemlékekről szerzett tudásunk összegzését közreadó kötetek azért tartalmazták ezeket az okleveleket, mert egy-egy tanulmány révén a tudományos érdeklődés homlokterébe kerültek. A legrégebbi nyelvészeti feldolgozás – ahogyan arról már szóltam – a Tihanyi alapítólevél szórványairól készült,⁴² ugyancsak az 1055. évi oklevél alapján Bárczi Géza írta meg az első klasszikus értelemben vett nyelvemlék-monográfiát.⁴³ E máig mintát adó nyelvészeti alapmunka előtt és után is születtek azonban szórványemlék-feldolgozások a 20. században. Mikos József az 1193-as székesfehérvári johannita adománylevelél szórványaival,⁴⁴ Szabó Dénes az 1138. évi Dömösi oklevél helyesírásával, illetőleg hely- és vízrajzával,⁴⁵ Pais Dezső a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelének helyneveivel foglalkozott.⁴⁶ Kniezsa István elsőként az 1156. évi dézsmajegyzéket,⁴⁷ később pedig a Zobori okleveleket,⁴⁸ Terestyéni Cz. Ferenc és Gácsér Imre a Tihanyi összeírás magyar nyelvű elemeit vizsgálta.⁴⁹ Galambos László a Várad regestrum személyneveit,⁵⁰ K. Fábián Ilona pedig a helyneveit fogta vallatóra.⁵¹ Végül Mollay Károly a német–magyar nyelvi érintkezések témaköréhez kapcsolódva az 1153. évi Pannonhalmi oklevél szórványait is elemzi.⁵²

A 21. század elején a Tihanyi alapítólevél megalkotásának 950. évfordulója kapcsán érezhetően nagy lendületet kapott a szórványemlékek feldolgozása. Amellett, hogy ez az ünnepi alkalom a Tihanyi alapítólevélre fokozottan

⁴² *Szamota I.*: A tihanyi apátság alapítólevele i. m.

⁴³ *Bárczi Géza*: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951.

⁴⁴ *Mikos József*: A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Magyar Nyelv 31. (1935) 152–167., 243–258., 288–308.

⁴⁵ *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv 32. (1936) 54–57., 130–135., 203–206.; *Uő*: A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. Magyar Nyelv 33. (1937) 99–109.; *Uő*: A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85.) Bp. 1954.

⁴⁶ *Pais Dezső*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50.) Bp. 1939.

⁴⁷ *Kniezsa István*: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helynevei. Századok 73. (1939) 167–187.

⁴⁸ *Uő*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Magyar Néprajz 6. (1947–1949) 3–50.

⁴⁹ *Terestyéni Cz. Ferenc*: Magyar közzői eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59.) Bp. 1941.; *Gácsér Imre*: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58.) Bp. 1941.

⁵⁰ *Galambos László*: A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 64.) Bp. 1942.

⁵¹ *K. Fábián Ilona*: A Várad Regestrum helynevei. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.) Szeged 1997.

⁵² *Mollay Károly*: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982. 93–119.

ráirányította a figyelmet, aminek következtében tanulmányok sora,⁵³ illetőleg Bárczi Gézárt követve újabb három monográfia jelent meg a témában,⁵⁴ a szórványemlékek feldolgozására általában is ösztönzőleg hatott. Több kutató is témaként választotta egy-egy korai oklevelünk értékelését, illetve újraértékelését. Kovács Éva a Tihanyi összeírás helynévi szórványainak,⁵⁵ Mozga Evelin pedig a személynévi szórványainak a feltérképezésére vállalkozott,⁵⁶ Szentgyörgyi Rudolf és Holler László között pedig a Veszprémvölgyi adománylevelé keletkezési körülményei és kronológiai kérdései kapcsán alakult ki tudományos vita.⁵⁷ A szórványemlékek iránti felfokozott érdeklődés kedvező körülményeket teremtett ahhoz is, hogy a korai oklevelek eddig elhanyagolt csoportját, a bizonytalan kronológiai státuszúakat, azaz a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt okleveleket is megkísérelje (újra)értékelni a nyelvtörténeti kutatás. 2010-ben Hoffmann István a többszörös átiratban fennmaradt 1009-es pécsi alapítólevelére helynévtörténeti forrásként tekintve annak dél-dunántúli helyneveit fogta vallatóra.⁵⁸ Legutóbb pedig Póczos Rita elemezte a püspökség alapítólevelének szórványait.⁵⁹ Én magam több mint egy évtizede kezdtem foglalkozni az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevellel.⁶⁰ Az utólagos betoldásokat tartalmazó – ekképpen a hamis iratokkal és az átiratokkal is rokon természetű – interpolált

⁵³ Lásd főként Hoffmann István és Szentgyörgyi Rudolf munkáit. Vö. pl. *Hoffmann István: Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevelében. *Magyar Nyelvjárások* 44. (2006) 29–67.; *Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevelé kangrez* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3. (2008) 29–52.

⁵⁴ *Bárczi G.: A tihanyi apátság alapítólevele* i. m.; *Zelliger Erzsébet: A Tihanyi Alapítólevelé*. Pannonhalma 2005.; *Hoffmann István: A tihanyi alapítólevelé mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névtörténeti Kiadványai 16.) Debrecen 2010.; *Szentgyörgyi R.: A tihanyi apátság alapítólevele* i. m.

⁵⁵ *Kovács Éva: A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névtörténeti Kiadványai 34.) Debrecen 2015.

⁵⁶ *Mozga Evelin: A Tihanyi összeírás (1211) személyneveinek vizsgálatáról*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10. (2014) 165–178.; *Uő: A h graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. (2015) 161–175.; *Uő: A Tihanyi összeírás jövevényszemélyneveinek vizsgálata. A személynévi etimológiák meghatározásának nehézségei*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12. (2016) 69–80.

⁵⁷ *Szentgyörgyi Rudolf: A veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk?* *Magyar Nyelv* 108. (2012) 303–322., 385–399.; *Holler László: Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?* *Magyar Nyelv* 107. (2011) 276–298.; *Uő: Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevelé néhány alapkérdéséről*. *Magyar Nyelv* 108. (2012) 51–72.; *Uő: A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről*. *Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához*. *Magyar Nyelv* 109. (2013) 50–67.

⁵⁸ *Hoffmann István: Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében*. In: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szerk. Németh Miklós et al. Szeged 2010. 77–82.

⁵⁹ *Póczos Rita: A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11. (2015) 69–84.; *Uő: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: Ozona, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13. (2017) 117–142.

⁶⁰ *Szőke Melinda: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete*. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. Kovács Zoltán et al. Debrecen 2006. 263–274.

oklevelek közül a Garamszentbenedeki oklevél részesült először nyelvészeti feldolgozásban. Az oklevélre irányuló kutatásaim során ezért igyekeztem nagy gondot fordítani arra is, hogy a latin szöveg és a (magyar) helynévi szórványok nyelvtörténeti elemzése mellett olyan (főként nyelvtörténeti és filológiai) fogódzókat is megfogalmazzak, amelyek további hasonlóan problematikus státuszú szórványemlékek nyelvtörténeti feltárását is segíthetik.⁶¹ Azt, hogy a bizonytalan státuszú oklevelek nyelvtörténeti bemutatása egyre inkább fontos törekvéssé válik, az a tényező is jelzi, hogy az utóbbi időben a Garamszentbenedeki alapítólevél mellett másik két hasonló természetű és koraiságánál fogva jelentős oklevél is felkeltette a kutatók érdeklődését: Kovács Éva a Százdi alapítólevél,⁶² Pelczéder Katalin pedig a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékét igyekszik – az adott nyelvemlékeket részletes analízisnek vetve alá – tisztázni.⁶³

Bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek mint nyelvemlékek

Az elkészült, illetőleg a készülőben lévő nyelvemlék-feltárásokat számba véve úgy gondolom, hogy jól haladunk azon az úton, amelyet Tóth Valéria a 11. századi oklevelek kapcsán kijelölt: „talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e korai időszak minden egyes nyelvemléke önálló monografikus igényű feltárást követelne meg: az eredeti, hiteles források éppúgy, mint a valamilyen szempontból kétes hitelű oklevelek”.⁶⁴ A monografikus feldolgozások – amellet, hogy közelebb visznek minket a 11. századi oklevélcsoportok nyelvtörténeti jellemzőinek a megismeréséhez, és gazdagíthatják az etimológiai kutatásokat – „olyan alapozó jellegű nyelvtörténeti diszciplínáknak az eredményeit is jelentősen befolyásolják majd, mint az elmúlt fél évszázadban sajnálatos módon némileg háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet”.⁶⁵

A 11. század bizonytalan státuszú forrásainak feltárására vállalkozva új módszertani elveket is meg kell határoznunk. Ezeket az okleveleket ugyanis véleményem szerint nem lehet ugyanolyan módszertani megfontolások alapján elemezni, mint a hiteles és eredeti okleveleinket. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a

⁶¹ Szőke M.: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m. 37–82.

⁶² Kovács Éva: A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. Nyelvtudományi Közlemények 112. (2016) 283–295.; *Uő*: A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. Névtani Értesítő 38. (2016) 143–156.; *Uő*: A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. Helynévtörténeti Tanulmányok 12. (2016) 59–68.

⁶³ Pelczéder Katalin: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 55–68.; *Uő*: Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. Magyar Nyelv 113. (2017) 210–225.

⁶⁴ Tóth V.: Helynévkutatás i. m. 167.

⁶⁵ Hoffmann István: A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.) Szerk. Sudár Balázs et al. Bp. 2014. 216.

bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket nem elég csupán a biztosaktól elválasztani, az oklevelek bizonytalan státusza ugyanis igen eltérő természetű lehet. Ennek alátámasztására elég, ha csupán arra gondolunk, hogy amíg az átíratok és az interpolált oklevelek teljes szövegüket tekintve egy eredeti oklevél nyomán készültek, addig a hamis iratoknak vannak olyan fajtái is, amelyeknek a megírásához feltételezhetően szintén használtak fel korábban hitelesített oklevel(ek)et, de ebben az esetben a hamis oklevél és a forrásai között nem olyan „szövegű” a kapcsolat, mint az eredeti oklevél és az átírata között, vagy az eredeti oklevél, illetőleg az utólagos részekkel kiegészült és átírt interpolált oklevél között. Ezek a hamis oklevelek nem az egész szövegükre kiterjedően veszik át egy már hitelesített oklevél szövegét. Ez már csak azért sem történhetett meg, mert a hamis okleveleink között szép számmal vannak olyanok, amelyeket nem ugyanabban az ügyben állították ki, mint a megírásukhoz forrásként felhasznált korábbi oklevel(ek)et.

Vizsgálatukra a nehézségek ellenére is feltétlenül szükség van: a magyar latin betűs írásbeliség korai időszakának kevés hiteles forrását tekintve a bizonytalan nyelvtörténeti státuszúakat nem zárhatjuk ki anélkül, hogy ennek indoklásáról meggyőződnénk. Fel kell vállalnunk ezeknek a forrásoknak a vizsgálatát annak a kockázatával együtt is, hogy a bizonytalan státuszú oklevelek egyik-másikáról az analízis során valóban bebizonyosodhat, hogy a nyelvtörténeti kutatásainkhoz csak igen komoly korlátokkal használhatók. Másfelől azért is fontos az eddig háttérbe szorított oklevelek nyelvi anyagának vallatóra fogása, mert ha a forrásfeltáró munka során egy-egy oklevél nyelvtörténeti státuszát – minden magyar nyelvi elemére kiterjedően – nem is sikerül megnyugtatóan tisztáznunk, magyar nyelvű tulajdonnevek között biztosan lesznek olyanok, amelyeknek sikerül meghatároznunk a kronológiai jellemzőit. Márpedig aligha kétséges, a 11. századhoz kapcsolható hiteles névelőfordulások körének egy-egy adattal való gyarapítása is nagy haszonnal jár e forrásszegény időszak pontosabb megismerése szempontjából.

Amint említettem, az utóbbi években több interpolált oklevelünkkel is foglalkoztak a nyelvtörténészek. Magam továbbra is a hamis oklevelek forrásértékét vizsgálom, de ezúttal az interpolált okleveleken túllépve a hamis oklevelek egyéb típusainak a jellemző jegyeit is igyekszem feltárni. Ezt a témát elsősorban az István-kori oklevelekre támaszkodva járom körül. Első királyunk kilenc latin nyelvű oklevele közül ugyanis hat századokkal később keletkezett hamis oklevél.⁶⁶ Munkám további részében ennek a kutatási iránynak vázolom fel az elméleti hátterét.

A hamis oklevelek a 13. században jelentek meg nagy számban. A mennyiségi növekedés az okleveleknek mint a jogbiztosítás eszközeinek a 12. század végi

⁶⁶ Vö. *Szóke M.*: A bakonybéli apátság alapítólevele i. m. 47. A további irodalmat lásd a hivatkozott helyen.

megerősödésével van összefüggésben, ekkor vált ugyanis szükségessé az írott bizonyítékoknak, azaz az okleveleknek a felmutatása egy-egy peres ügy kapcsán. Az oklevelek csalárd úton való megszerzésére irányuló igény a 12. század végétől kapott tehát nagy lendületet. A hamis oklevelek készítői, illetve felhasználói ellen hatályba léptetett szigorú törvények sem tudtak gátat szabni az oklevél-hamisításoknak.⁶⁷ Ez nem minden esetben jelentette azt, hogy olyan birtokok vagy egyéb kiváltságok (például vámentesség, dézsmaszedés) felett kívántak különféle jogokhoz jutni az oklevelek kiállítatói, amelyeket eredetileg nem birtokoltak, sokszor pusztán arról volt szó, hogy övék volt a jogok élvezete, de ezt nem tudták okmánnyal igazolni, mert a megszerzésükkor még nem volt elterjedt a jogbiztosításnak ez a formája, vagy a korábban kiállított, de elveszett oklevelet pótolták utólag koholt iratokkal.⁶⁸

A nyelvtörténeti kutatások szemszögéből a hamis oklevelek mindegyike bizonytalan kronológiai státuszú oklevélnek számít, de természetesen nem tekinthetünk el attól, hogy ezeknek az iratoknak a diplomatikában különféle típusait tartják számon. A nyelvészeti vizsgálatok során erre tekintettel kell lennünk, hiszen ezek az információk alapjaiban meghatározzák a nyelvtörténeti feltárásukhoz felhasznált módszerek megválasztását is. A hamisítványok a hamisítás mértékére, korára, céljára és sikerére nézve egyaránt nagy eltéréseket mutatnak. Ezek alapján különítik el egymástól a teljes és a részleges hamisítványokat; az egykorúakat, amelyeket a hamis oklevélen feltüntetett időben állítottak ki és a későbbieket, illetve a legújabb koriakat. Vannak továbbá jogi előnyök biztosítása miatt megírt hamis oklevelek, és társadalmi vagy tudományos hiúság által kiállított hamis oklevelek is; sikerességüket tekintve pedig a hamisságukat igazán jól álcázók mellett a kevésbé jól sikerülteket kell megemlítenünk.⁶⁹

Jól látszik, hogy a hamis okleveleknek nagyon sok formája létezik, tipizálásukkor a diplomatikával foglalkozó szakemberek azonban a hamisítás mértékére figyelve alapvetően négy nagy csoportját nevezik meg ezeknek az iratoknak. 1. Egy hiteles oklevél szövegét írták át úgy, hogy abba korábban nem létező részeket szúrtak be, így jöttek létre az interpolált oklevelek. Ennek a hamisítási módnak a szélsőséges megjelenési formája a palimpszeszt oklevél. Ezek hasonlítanak ugyan az interpolált oklevelekhez, hiszen ugyancsak egy hiteles oklevél szövegét egészítették ki hamis részletekkel, de amíg az interpolált oklevelek esetében az átírás során vált egy egységgé az eredeti oklevél szövege az utólag hozzátoldott részletekkel, addig a palimpszeszt okleveleket nem írták át, hanem helyette a hitelesen megpecsételt és teletírt hártýáról levakarták azt a szövegrészletet, amelynek a helyére a meghamisított

⁶⁷ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 249–250.

⁶⁸ Uo. 254.

⁶⁹ Vö. uo. 252–253.

részletet kívánták írni.⁷⁰ 2. Vannak formailag valódi, de tartalmilag részben vagy egészében hamis oklevelek. 3. Az előző típus fordított változata is létezik, vagyis vannak formailag hamis, de tartalmukat tekintve valódi oklevelek. Az ebbe a típusba tartozó okleveleket általában az elveszett okmányok pótlásának szándékával jegyezték le. 4. Az utolsó csoportot a teljes egészében (formailag és tartalmilag is) hamis oklevelek alkotják.⁷¹

Nyelvészeti szempontból ezt a négy típust célszerű két nagy csoportba összevonni: a szövegüket tekintve részlegesen, illetve teljes egészében hamis oklevelek. A nyelvészeti vizsgálatok területén ugyanis meglátásom szerint nincs különösebb relevanciája annak, hogy egy teljes egészében koholt oklevélszöveget formailag hiteles vagy hamis alakban állítottak-e ki; másfelől pedig a csak formailag koholt oklevelek a magyar nyelvi elemekre irányuló vizsgálatokban a hiteles oklevelek közé sorolhatók, hiszen ezeknek az okleveleknek a szövegei valóban fennálló körülményeket rögzítettek. A részlegesen hamis oklevelek csoportjában azonban szükségesnek tartom azt a megkülönböztetést, hogy interpolációval vagy anélkül hamisították-e meg az oklevelet. A kétfajta hamisítás különbségeire még visszatérek.

A részlegesen hamis (interpolált) oklevelek nyelvtörténeti felhasználhatóságának lehetőségeiről, illetve akadályairól a Garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán részletesen szóltam,⁷² ezért ebben az írásomban alapvetően a teljes szövegükben hamis oklevelek nyelvészeti feltárását érintő általános kérdéseket érintem, de ahol azt szükségesnek látom, a két típust – tehát a részlegesen hamis és a teljes egészében hamis oklevelek típusát – egymással összevetve is jellemzem.

Az oklevélírók egy-egy oklevél mind tárgyi, mind formulás részeinek a megszerkesztésekor rendszerint különféle iratokat vettek mintaként alapul. Ilyenek voltak a tárgyi adatokat tartalmazó feljegyzések vagy a mintaoklevelekből összeállított formulás könyvek. Ha a készülő oklevél tárgyában korábban már adtak ki oklevele(ke)t, akkor a már említett források mellett ezekre a szövegekre is támaszkodhatott az oklevél fogalmazója.⁷³ Az apátságok birtokait összeíró oklevelek esetében például egyértelműen kimutatható az előzőleg megírt alapítólevélnek forrásként való felhasználása.

⁷⁰ Ennek a durva beavatkozásnak a nyomai nehezen voltak eltüntethetőek, ezért csak meglehetősen ritkán folyamodtak ehhez az eljáráshoz. Magyarországon egy ilyen oklevelet ismerünk: a 14. század derekán I. Béla oklevelének felhasználásával így készítették el a Tihanyi alapítólevél hamis (bővebb) változatát. Vö. *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 156.; *Üő*: Írásbeliség i. m. 12.

⁷¹ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 7., 252–253.; *Érszegi G.*: Oklevéltan i. m. 13–14.; *Solymosi L.*: Oklevéltan i. m. 156.; *Üő*: Írásbeliség i. m. 12.

⁷² Vö. *Szöke M.*: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m. 37–82.

⁷³ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 25.

A teljes szövegükben hamis oklevelek kiállítása is hasonló eljárásmodot követett,⁷⁴ sőt ezekben az esetekben még nagyobb szükség lehetett az oklevélíróknak valódi oklevelek szövegeiből vett kölcsönzésekre. Ez segíthette ugyanis őket abban a törekvésükben, hogy elfedjék a hamisítás jeleit. Sok esetben azonban éppen a különböző oklevelekben megjelenő egyező szöveghelyek tettek gyanússá egy-egy hamis oklevelet.

Az oklevélírásnak ezt a jellemző tulajdonságát a nyelvészeti feltárás sem hagyhatja figyelmen kívül. Meglátásom szerint a hamis oklevelek nyelvészeti, nyelvtörténeti elemzését akkor végezhetjük el sikeresen, ha a vizsgálni kívánt oklevelet a megírásukhoz felhasznált szövegek ismeretében értékeljük. Az összetartozó okleveleket együttesen vallatóra fogó munka ugyanis minden bizonnyal eredményesebben tudja elhatárolni egymástól a hamis oklevelekben megjelenő nyelvi síkokat, mint ha csupán a hamis oklevelek latin szövegeire támaszkodnánk. Az oklevelek közötti efféle kapcsolatrendszer felgöngyölítésében az oklevéltannal foglalkozó szakemberek eredményeit tudjuk hasznosítani, a nyelvészek ugyanis híján vannak azoknak az ismereteknek, illetve módszereknek, amelyek egy ilyen munkához elengedhetetlenül szükségesek. A 11. századra hamisított oklevelekkel kapcsolatba hozható egyéb forrásokról a szövegek kritikai kiadását közreadó *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete alapján tájékozódhatunk.⁷⁵ Az egymással ebből a szempontból kapcsolatba hozható oklevelek összevetése többek között azért is lehet eredményes, mert az oklevelek készítői vélhetően a hamisítandó kor valódi oklevelei közül választották ki azt a forrást, amelyhez hozzáigazították a készülő hamisítvány szövegét. Egy oklevél-fogalmazó ugyanis, aki a 13. században jegyzett le egy 11. századra hamisított oklevelet, korának – vagyis a 13. századnak – az oklevélírói szokásait vélhetően jól ismerte, de a hamisítás – tehát a 13. századi keletkezés – eltitkolása érdekében a hamisítandó korból, azaz a 11. századból származó oklevél alapján próbálhatta meg hitelesként feltüntetni a két évszázaddal később kiállított oklevelet. Ha a hamis oklevél megírásához előzőleg kiadott oklevelet használtak fel, akkor – ahogyan azt már korábban említettem – a mintakövetés minden bizonnyal a nyelvészeti feltárás szempontjából leginkább lényeges oklevélrészecskék, a magyar nyelvi elemek és a közvetlen latin szöveggörnyezetük tekintetében is megmutatkozik. A hamisítvány készítője a forrásban szereplő helynevekkel megegyező vagy részben megegyező helyneveket jegyzett le, hiszen az oklevélíró a hamis oklevél tárgya alapján választotta ki azt a hiteles forrást, amelyet mintaként követett.

⁷⁴ Uo. 253.

⁷⁵ DHA I.

Korábban úgy gondolták, hogy a hamis oklevelek legfőképpen azért megbízhatatlan források a nyelvészeti kutatások számára, mert a kiállítóik a hamisítandó kor oklevelei alapján nagyon sok archaikus alakot jegyeztek le.⁷⁶ E vélekedés mögött elsősorban a forrásoknak a hang- és helyesírás-történeti kutatásokban való erősen korlátozott felhasználhatósága húzódnak meg, amely bizonyos időszakokban a magyar nyelvtörténeti kutatások meghatározó területe volt. Az oklevélírók ezen eljárás módja miatt a hamis oklevelek egyes adatait körültekintő vizsgálatok nélkül valóban nem köthetjük sem a hamisítás korához, sem a hamisított korhoz. Én magam az előzőekben elmondottak fényében azonban úgy gondolom, hogy a hamisított korból származó oklevelek mintaként való követését nem csupán a hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásként való felhasználhatóságának a gátjaként, hanem az azt elősegítő tulajdonságaként is értékelhetjük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, és ezek a források nyelvtörténeti szempontból megbízhatóak, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összevetése révén sikeresen elhatárolhatjuk egymástól a különböző nyelvi síkokhoz, azaz a különböző korokhoz tartozó elemeket.

A hamisítványok nyelvtörténeti értékeléséről általánosságban is elmondhatjuk, hogy a forrásként felhasznált eredeti oklevelekkel való összevetésük jelentős mértékben megkönnyítené a hamis oklevélrészeknek, illetőleg a hamis okleveleknek a nyelvészeti elemzését. Részlegesen hamis oklevelek nem csak interpoláció révén keletkezhetnek. Az olyan oklevelek hamis részeire, amelyeknek a szövegébe a kiállításukkor a valódi tényeket tartalmazó részletek mellett koholtak is bekerültek, nyelvtörténeti szempontból úgy kell tekintenünk, mint a teljes szövegükben hamis oklevelekre. A nem valódi részeknek ugyanis ugyanúgy lehet egy már kiállított oklevél a forrása, ahogyan a szövegükben teljesen hamis okleveleknek is. Ezek az oklevelek ugyanakkor speciálisak is abból a szempontból, hogy a hamis részekre nyilvánvalóan az oklevél eredeti részei is hatással voltak. A részlegesen meghamisított szövegű oklevelek ezen fajtája tehát valahol a teljes szövegükben hamis oklevelek és az interpolált oklevelek csoportja között helyezkedik el, ha a hamis oklevelek egyes típusait egy skálán kívánjuk meghatározni. Az interpolált oklevelek betoldott részeire ugyancsak hatással lehettek egyéb oklevelek, de a hamis oklevelek ezen típusánál a hamisítás elsődleges forrásaként meglátásom szerint azt az eredeti oklevelet kell megneveznünk, amelyet a hamisítás során kiegészítettek. A hamisítási eljárással az eredeti oklevél és a betoldott hamis oklevélrészek egyetlen oklevéllé váltak ugyan, de az eredeti oklevél megtartása mellett úgy írták át a kibővített oklevelet, mintha az lenne az eredeti oklevél. Ebből következik, hogy az eredeti és az

⁷⁶ *Kniezsa I.*: A magyar helyesírás a tatárjárásig i. m. 190.; *Jakubovich E. – Pais D.*: Olvasókönyv i. m. XXV.

eredetinek álcázott oklevelet egymás mellé helyezve természetesen könnyedén és egyértelműen meg tudnánk határozni a hamis oklevélbe utólagos beillesztéssel bekerült részeket. Ezeknek a forrásoknak az eredeti változata azonban többnyire nem maradt fenn, ami érthető is, hiszen éppen azért készítették el az oklevelek bővebb változatát, hogy a továbbiakban ezt az eredetinek álcázott kiegészített iratot használják fel a bizonyítás eszközeként. A hamisítás elfedése érdekében ezért sok esetben az eredeti okleveleket megsemmisítették.

Szentpétery Imre vélekedése szerint nincs éles határvonal a hamisítványok két nagy típusa (a részleges és a teljes hamisítványok) között, tágabb értelemben ugyanis a teljes hamisítványok is interpolációknak tekinthetők, hiszen „a hamisítvány készítője [...] valamely valódi oklevelet vett mintául, s annak formái közé illesztette a maga hamisítványát”.⁷⁷ A hasonlóságok ellenére a teljes és a részleges hamisítványok (interpolált oklevelek) között azonban nem elhanyagolható különbség az, hogy amíg a részleges hamisítványok elkészültével a hamis oklevélszöveg és az ehhez forrásként használt szöveg egy oklevélle vált, addig a teljes hamisítványok és forrásaik különálló oklevélként vizsgálhatók. Úgy gondolom, hogy amennyiben egy teljesen hamisnak tekintett szövegnek ismerjük a forrását, és az egy valódi(nak tartott) oklevél, akkor a nyelvészeti vizsgálatokból ez idáig kirekesztett teljes egészükben hamis oklevelek értékelése akár még pontosabb eredményekhez is vezethet, mint egy olyan interpolált oklevél hasonló szempontú feldolgozása, amely kapcsán az eredeti oklevelet nem ismerjük. Mindezt annak ellenére tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy tudjuk, az interpolált okleveleknek minden esetben csak egy része hamis, a teljes hamisítványok pedig (a hamisítandó kort utánzó) egész szövegükben hamis iratok.

A hamis oklevelek nyelvtörténeti értékelését célként kitűző kutatómunkát a Szent István nevére visszahamisított oklevelek közül a Bakonybéli alapítólevél tanulmányozásával kezdtem.⁷⁸ A 13. században hamisított alapítólevél megfogalmazásához több oklevelet és legendát is felhasználtak. Számunkra elsősorban azok a források lehetnek mérvadóak, amelyekből helyneveket is emeltek át a hamis alapítólevélbe. Az öt felhasznált forrás (1. az interpolált Pannonhalmi alapítólevél, 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldaléka, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bullája, 4. Szent Zoerard és Benedek 11. századi legendája és 5. Szent István király nagyobb legendája⁷⁹) közül kétségtelenül a Bakonybéli összeírás a legfontosabb ebből a szempontból.

A magyarországi hamisítványok között vannak oklevélcsoportok, amelyekbe „egymással tárgyilag és az érdekeltek személye által összefüggő oklevél tartozik”.⁸⁰

⁷⁷ Szentpétery I.: Oklevéltan i. m. 253.

⁷⁸ Vö. Szőke M.: A bakonybéli apátság alapítólevele i. m.

⁷⁹ Vö. DHA I. 117.

⁸⁰ Szentpétery I.: Oklevéltan i. m. 255.

Az egy csoportba tartozó oklevelek nem egy időben keletkeztek, de a köztük lévő tárgyi és személyi kapcsolat, illetőleg sokszor az azonos helyen történt hamisítás olyan egyezéseket okozott a szerkezetükben, hogy kritikájukat az együttes vizsgálatuk nagy mértékben megkönnyíti.⁸¹ Az István-kori oklevelek ebből a szempontból is kiváló forrásnak bizonyulnak, a hat hamis oklevél közül ugyanis négy (a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári oklevél) egy csoportot alkotnak. Amellett, hogy a bakonybéli, a pécsváradi és a zalavári apátságot is első királyunk alapította, az alapítólevelek egy csoportba tartozását az is indokolja, hogy egyéb források mellett mindegyik megírásához felhasználták az ugyancsak Szent Istvánhoz köthető Pannonhalmi oklevelet is. A másik két hamisítvány, a Nyitrai és a Ravennai oklevelek a 17. században készültek más típus szerint, ezért őket ebből a csoportból ki kell zárunk.⁸²

Az elmondottak fényében a hamis oklevelek nyelvtörténeti értékét feltáró kutatómunkám következő lépéseként a Bakonybéli alapítólevél 34 szórványát kívánom – az alapítólevél megírásához forrásként felhasznált oklevelek, főként a Bakonybéli összeírás névalakjaival összevetve – nyelvtörténeti szempontból elemezni.

FORGED CHARTERS FROM THE PERSPECTIVE OF HUNGARIAN LINGUISTIC ANALYSIS

by Melinda Szőke

SUMMARY

Very few authentic charters have come down to us from the 11th century. It is this rather thin source material that justifies the attention that linguists pay to non-authentic charters and those not preserved in their original form, as well as to the Hungarian fragments contained therein. In linguistic research such documents are known collectively as charters of uncertain chronological status, for the assessment of the Hungarian linguistic elements they contain is fairly uncertain. The linguistic analysis of false and transcribed charters can only be carried out according to new methodological principles. While undoubtedly difficult, such an analysis is indispensable: given the small number of linguistic sources available for the early history of Hungarian literacy, no document of uncertain linguistic historical status can be excluded from inquiry without convincing justification. The present paper accordingly outlines the theoretical background of current research that explores the linguistic historical value of forged charters.

⁸¹ Uo. 255.

⁸² Uo. 255–256.